

BOEKBESPREKING

Rosa, Hartmut. 2023. *Democratie vraagt om religie. Over een bijzondere resonantierelatie.*

Amsterdam: Boom, pp. 80. ISBN: 9789024458288.

Bram van Boxtel*

De Duitse socioloog Hartmut Rosa is een van de meest prominente onderzoekers van zijn generatie Frankfurter Schule, en werd allereerst bekend met zijn werk over sociale versnelling. Tot ‘onthaastingsgoeroe’ gedoopt, is Rosa vervolgens nog bekender geworden met zijn magnum opus *Resonantie* (2016), waarin hij een sociologisch antwoord tracht te formuleren op het probleem van vervreemding in onze tijd. In het kielzog van dit sociologische meesterwerk moet het kleine boekje *Democratie vraagt om religie* begrepen worden: de inzet van deze lezing voor de bisschoppelijke bijeenkomst in Würzburg, is om te pleiten voor de maatschappelijke noodzaak van de kerk, door iets te zeggen over de bijzondere resonantierelatie die we in religie vinden. De kerkelijke rituelen, tradities, praktijken en plekken, geven volgens Rosa namelijk vorm aan ‘het luisterende hart’ (p. 28).

Om die claim te onderbouwen, wijdt Rosa het grootste gedeelte van het werk aan een kritiek van de laatmoderne maatschappij. Wat een samenleving modern maakt, betoogt hij, is het principe van *dynamische stabilisatie*: de samenleving wordt niet alleen gestimuleerd om constant te groeien, te innoveren en te accelereren, maar is structureel afhankelijk van die groei om stabiel te blijven en zichzelf te reproduceren (p. 30). Een gekrompen economie, een tragere smartphone, minder toegang tot faciliteiten ten opzichte van vorig jaar leiden onvermijdelijk tot maatschappelijke tumult en destabilisatie. Vooruitgang, in de vorm van groei, is dus niet louter een ideaal van de moderne mens geworden, maar een noodzakelijkheid. Als geen ander is Rosa in staat de sociologische analyse te vertalen naar de herkenbare perikelen van laatmoderne levenslopen. De compulsieve dwang tot versnelling en daarbij horende controle over de wereld is in het culturele DNA van de laatmoderne mens

---

* Universiteit voor Humanistiek.

gaan zitten. Voor laat-moderne mensen wordt leven ervaren als een serie aan to-do lijstjes, politieke opposenten zijn vijanden en is de relatie tot de wereld primair *agressief* (p. 42). Ons tijdsgewricht typeert Rosa als dat van de 'razende stilstand': de belofte van moderniteit was dat de versnelling en groei een betere toekomst teweeg zouden brengen, maar die belofte is ongeloofwaardig geworden (p. 50). Deelnemen aan de accelererende tredmolen is veeleer een vereiste om onze huidige positie niet te verliezen aan de concurrent. De maatschappij versnelt opdat het vooral niet slechter wordt.

Deze ontwikkelingen laten de democratie niet ongemoeid. De relatie tussen burgers, betoogt Rosa, is er primair een van vijandschap geworden (p. 55). Het vermogen en de bereidheid om aangesproken te worden door iemand wier mening we niet delen, wordt steeds minder gemeengoed. Politieke opposenten worden allereerst opgevat als dwazen of zelfs criminelen, illustreert Rosa aan de hand van het Duitse immigratiedebat. Hij meent echter dat, de republikeinse conceptie van democratie volgend, burgers elkaar moeten kunnen horen, *willen* horen, en in de wederzijdse geraakt-heid getransformeerd moeten kunnen worden (p. 56). Deze reciprociteit, waarin twee entiteiten elkaar raken en op onvoorspelbare manier veranderen, noemt Rosa *resonantie*. Resonante relaties zijn voor Rosa de kern van geslaagd (samen)leven. De voorwaarden voor de mogelijkheden tot resonantie raken in laatmoderne samenlevingen steeds meer in de knel: waar versnelling gepaard gaat met voortschrijdende controle, veronderstelt resonantie een tijdelijk verlies van controle. Een functionerende democratie veronderstelt, net als een florerend mensenleven, een open houding die tot fundamentele geraakt-heid kan leiden. De materiële en culturele ruimtes die deze houding zouden voeden, worden steeds schaarser.

In het slotstuk van zijn lezing betoogt Rosa dat de kerk bij uitstek een ruimte is waar deze houding gestimuleerd wordt. Dat komt allereerst doordat ze een alternatieve relatie tot tijd en ruimte biedt. In de kerk speelt een eigen tijdslogica, een die afwijkt van de dominante wereldlijke versnelling. Zo staat Paaszondag op een bepaalde manier dichter bij het jaar nul, dan het jaar 2024 – in kerkelijke rit-ten wordt de tijd gestild. Daarnaast kent de religieuze ruimte geen objecten die gemanipuleerd moeten worden of naar de hand worden gezet. In de gebedshouding wordt de resonante relatie zichtbaar belichaamd: een biddend persoon bevindt zich simultaan diep in zichzelf én buiten zichzelf – in de flux van resonantie. Rosa claimt dat het realiseren van deze relaties de kern van religie is. In rituelen, praktijken en verhalen geeft religie vorm aan de belofte dat we fundamenteel in resonante relaties leven. De drie heilige boeken drukken uit dat iets ons aanroept, tot ons spreekt en ons hoort, ook al is Hij niet beschikbaar in het hier-en-nu (p. 74). Deze belofte stimuleert een doorleving en praktisering van een open, luisterende, resonante houding tot de wereld.

Daarmee, concludeert Rosa, is religie een onmisbare bron voor de uitdagingen van de laatmoderne democratie.

Hoewel het boek de titel *Democratie vraagt om religie* draagt, wordt deze thematiek pas laat in het boek expliciet behandeld. Tweederde van het boek richt zich op de maatschappelijke analyse van sociale versnelling en de noodzaak van resonantie. Daarmee lijkt veelal de stelling *Moderniteit vraagt om resonantie* overtuigender beargumenteerd, dan de stelling die de titel van het boek bekleedt. Daar komt bij dat het onderscheidende karakter van religie en de religieuze ervaring niet afdoende wordt onderbouwd. In het werk *Resonantie* (2016) typeert Rosa kunst en natuur als alternatieve bronnen van fundamentele resonantie, waarin de mens op eenzelfde manier de wereld als totaliteit tot zich laat spreken. Waarom heeft de democratie specifiek religie nodig, als kunst aan dezelfde behoefte zou kunnen voldoen? Heeft veel kunst niet ook als doel een open houding te voeden en vertrouwen in een alternatieve relatie tot de wereld mogelijk te maken?

Rosa pretendeert allerm minst theoloog te zijn, maar hij zinspeelt op theologische bronnen die dit onderscheidende karakter sterker zouden kunnen articuleren. Nader engagement met Martin Buber en Karl Jaspers, al kort benoemd in de tekst, was daarmee een logisch beginpunt geweest (p. 75). Collega Frits de Lange suggereerde reeds dat de traditie van de liberale theologie verondersteld lijkt in Rosa's denken over religie, maar op merkwaardige wijze wordt vermeden.¹ Zo wordt Friedrich Schleiermacher kort benoemd in *Resonantie*, maar worden zijn inzichten niet verwerkt. Puttend uit deze traditie schreef theoloog Gerd Theissen, *nota bene*, in de vorige eeuw uitgebreid over de relatie tussen resonantie en religiositeit in zijn *Resonanztheologie*.² Kortom, er lijken talloze bronnen beschikbaar om vorm te geven aan de *bijzondere relatie* van religie en resonantie, maar Rosa lijkt met name te denken over religie in de algemene termen. De vraag of democratie religie nodig heeft, of simpelweg resonantie, blijft op dit punt in het ongewisse.

Dat *Democratie vraagt om religie* voor de kenners van Rosa's oeuvre vooral verdere vragen oproept, moet niet worden gelezen als een ontkenning van haar waarde. Rosa weet als geen ander nieuwe manieren van denken mogelijk te maken. Helaas ontbreekt het de 'onthaastingsgoeroe' hier aan tijd om ze nader in te vullen. Voor diegenen die niet sterk bekend zijn met zijn werk, of niet de 600 pagina's tellende sociologische verhandeling *Resonantie* willen lezen, biedt *Democratie vraagt om religie* een goede inleiding in Rosa's denken. Het werk is meeslepend en overtuigend geschreven, en Rosa weet met de nodige humor complexe thematiek bereikbaar te maken voor een breed publiek. Hoewel de these dat democratie vraagt om religie niet geheel overtuigt, staat het vast dat onze samenleving hunkert naar resonantie.

Noten

- 1 Lange, Frits de. 2024. "De religieuze coming-out van Hartmut Rosa." Gepubliceerd op 11 februari. <https://www.fritsdelange.nl/de-religieuze-coming-out-van-hartmut-rosa-volzin-2024-2/>.
- 2 Theissen, Gerd. 1978. *Argumente für einen kritischen Glauben. Oder was halt der Religionskritik stand?* München: Kaiser.